PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Stichting PKN, Leiden

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels

Arthur van Esveld

Afb. 1. Bodemvondst Vlaanderen. Bron: Website Metaaldetectie Vlaanderen.[2]

Door de eeuwen heen zijn pijpen van een deksel voorzien. De functie hiervan was vooral om te voorkomen dat gloeiende tabaksdeeltjes tijdens het roken uit de kop vielen. Dit was uiteraard ongewenst omdat door de gloeiende deeltjes brand veroorzaakt kon worden maar ook schade kon worden toegebracht aan bijvoorbeeld kleding. Door bodemvondsten weten we dat al in de 17e eeuw deksels werden gebruikt. De pijpenkop werd feitelijk met een eenvoudig dopje met gaatjes afgedekt. Deze vroege deksels, met een omgeslagen en ingeknipte rand (afb. 1), werden met de pijpensteel verbonden door een kettinkje met een oogje dat om de steel geschoven werd. De meest voorkomende vonkenvangers zijn gemaakt van gevlochten koper- of ijzerdraad die onder meer in gevangenissen vervaardigd werden. Ze kwamen in verschillende vormen voor, van een halve bol, cilindrisch tot de vorm van een hoge muts (afb. 2). De vonkenvangers die tot rond 1900 gemaakt werden zijn vooral cilindrisch van vorm en machinaal vervaardigd. In Nederland komen tevens luxeproducten voor waarbij opengewerkte zilveren deksels gemaakt werden door zilversmeden.[1]

In andere Europese landen zien we op porseleinen en meerschuimen pijpen ook regelmatig de toepassing van fraaie zilveren deksels (afb. 3). Hierbij is de deksel niet alleen functioneel maar vormde daarbij veelal een onderdeel van het ontwerp van de pijp en een fraaie bekroning van dit luxe rookgerei. Een meer komische manier om een deksel op een pijp aan te brengen zien we bij porseleinen pijpen waarbij de ketel het lichaam vormt van een dierfiguur of mens en er een scharnierende ring

Afb. 2. Vonkenvangers in diverse vormen en materialen. Collectie en foto E. Korpershoek.

Afb. 3. Meerschuimen pijp met zilveren deksel. Collectie Orts- und Tabakpfeifenmuseum Ruhla, foto Bert van der Lingen.

Afb. 4. Porseleinen pijp in de vorm van een zittende man. Collectie Orts- und Tabakpfeifenmuseum Ruhla, foto Bert van der Lingen.

op de ketelrand is aangebracht met daarin, van hetzelfde materiaal als de ketel, het hoofd als deksel (afb. 4).

In een catalogus van de Slowaakse pijpenfabriek Karol Zachar[3] zijn 69 pijpen afgebeeld, in de meeste gevallen met een metalen deksel met scharnier. De specialiteit van Zachar was de productie van kleipijpen. De deksels voor de pijpen werden door een metaalwarenfabriek vervaardigd. In de catalogus is een aparte reclame opgenomen van de leverancier van de deksels (afb. 5).

Pijpen van Gisclon en Fiolet met een deksel

De Franse fabrikanten van kleipijpen zagen ook de schoonheid in van de fraaie meerschuimen en porseleinen pijpen en speelden hier vanaf de eerste helft van de 19e eeuw op in door eveneens kleipijpen te voorzien van een deksel. Dit waren meestal deksels van pijpaarde die een onderdeel van het ontwerp vormden. De pijpaarden deksels werden vaak van een klein oogje voorzien net als de bijbehorende kop. Met een ijzerdraadje of kettinkje kon de deksel vastgemaakt worden aan de kop

Afb. 5. Catalogus Karol Zachar, circa 1920.

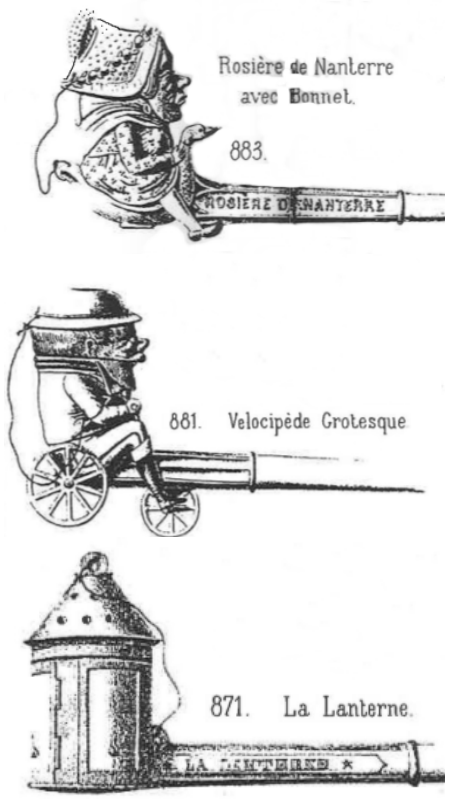

Afb. 6. Catalogus Gisclon, Lille, circa 1865.

en kon ernaast gehangen worden tijdens het stoppen of aansteken van de pijp (afb. 6).

In de catalogus van Gisclon[4] uit het Noord-Franse Lille zijn drie steelpijpen afgebeeld die voorzien zijn van een deksel van klei. Het draadje waarmee de deksel verbonden is aan de ketel is eveneens afgebeeld. Het eerste model (cat. nr. 871) is een lantaarn met puntig deksel en de tweede (nr. 881) is een man op een vélocipède waarbij de deksel als een hoedje gevormd is. De derde pijp is gemaakt naar aanleiding van la Fête de la Rosière dat sinds 1818 in Nanterre op Pinksteren gevierd wordt. Bij dit feest wordt een meisje gekroond met een rozenkrans en door het stadje geleidt. De pijp steekt de draak met dit feest door een oude vrouw zittend op een gans af te beelden. Dit model is ook zonder deksel bekend en is in de catalogus tweemaal afgebeeld: als nr. 883 'avec bonnet' en nr. 885 'sans bonnet'. Op de honderden modellen in het assortiment van Gisclon zijn deze pijpen met deksel een uitzondering.

Fiolet had ook een aantal pijpen in het assortiment met een deksel van klei. Bij Gisclon waren het steelpijpen, bij Fiolet zagen we dat er naast een steelpijp (nr. 34 'Le Grec') een groep van 10 manchetpijpen opgenomen werd in de catalogus van rond 1850 en apart vermeld werd als 24e serie 'Pipes à couvercles' (afb. 7).

Deze pijpen met korte steel en manchet zijn gemodel-

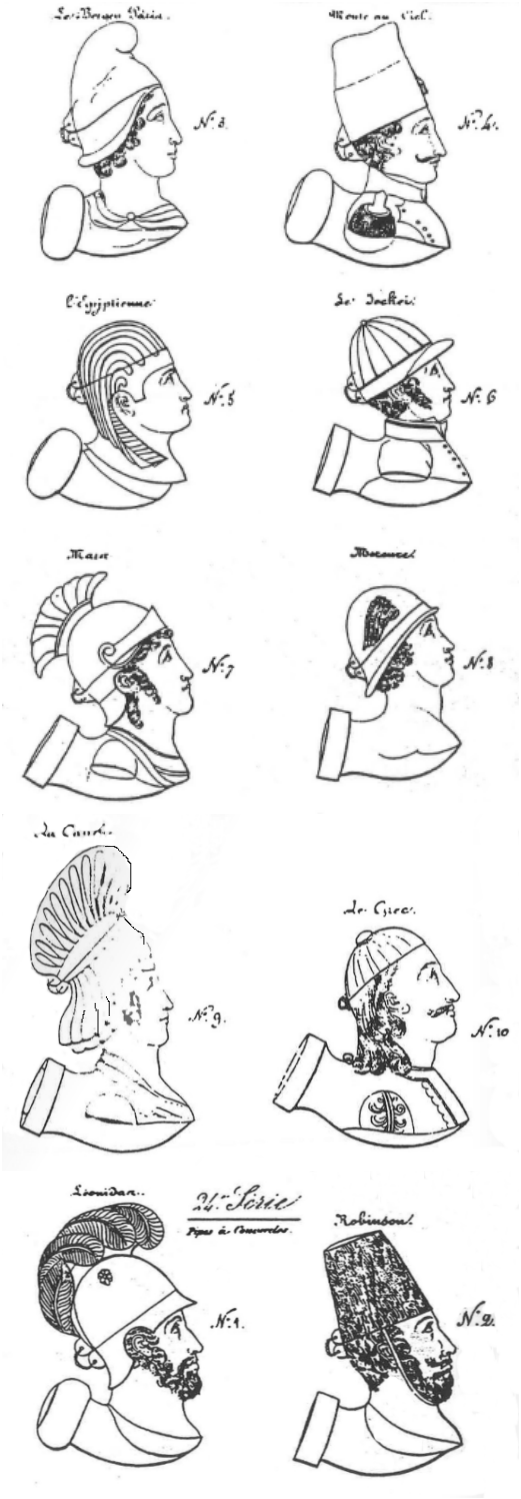

Afb. 7. Pipes à couvercles, 24e serie nrs. 1-10, Fiolet, 1850.

leerd met het borstbeeld van mannen en vrouwen uit onder andere de Griekse mythologie en Egyptische of Romeinse figuren. Bij deze groep is in alle gevallen op fraaie wijze een hoofddeksel of helm van pijpaarde toegevoegd die een onderdeel van het ontwerp vormt. Aan de bovenrand van de ketel en aan de onderrand van de deksel is een oogje aangebracht en een metalen ringetje maakt het mogelijk het dekseltje naar achteren te klappen.

Afb. 8. Lepaulle. Gambier, cat. nr. 219. Datering 1835-1850. Collectie P.Severin, foto auteur.

Afb. 9. Lepaulle. Blanc-Garin, cat. nr. 213. Collectie G. Declef, foto auteur.

Pijpen van Gambier met een deksel

Ook Gambier voorzag enkele pijpen van een deksel van klei. Deze pijpen waren erg zeldzaam waaruit we kunnen concluderen dat ze geen grote populariteit genoten. Het bekendste voorbeeld van Gambier was de gezichtspijp Lepaulle, een manchetkop met vormnummer 219 die alleen in de catalogus van 1840 werd afgebeeld. Op deze fraaie pijp werd Francois Gabriël Lepaulle uitgebeeld, geboren in Versailles in 1804 en gestorven in Marne in 1886. Lepaulle was een student van Regnault, Vernet en Bertin. Hij studeerde schone kunsten in 1819 en debuteerde bij de Salon van 1824. Hij was een enorm pro-

Afb. 9a-b. Deksel van de Lepaulle pijp van Gambier, 1835-1850. Bodemvondst Givet. Collectie en foto's auteur.

Afb. 10. Vrouw met muts (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 6 cm. Particuliere collectie Frankrijk.

Afb. 11. Buste Marianne.[6]

Afb. 12. Jonge man, mogelijk met Romeins uniform (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 4,8 cm, steellengte 2 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 13. Militair (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 4 cm, steellengte 1,5 cm. Collectie en foto auteur.

ductieve kunstenaar, onophoudelijk tentoonstellend bij de Salon, waar hij in 1831 een tweede klasse-medaille kreeg toegekend. Hij schilderde een Madonna met kind voor het ministerie van Binnenlandse zaken, en voerde onder andere werk uit voor de kapel van St. Vincent de Paul. Zijn schilderijen zijn aanwezig in talloze grote Franse collecties.

Ook concurrent Blanc-Garin uit Givet had Lepaulle in het assortiment. Het was op kleine details na een kopie van de Gambierpijp, echter minder fijn gedetailleerd. In beide gevallen werd het dekseltje van klei voorzien van vijf gaatjes waarbij aan het middelste gaatje een ijzerdraad was geknoopt dat verbonden werd aan het oogje van klei op de steel. De variant van Gambier had zowel aan de boven- als onderzijde van de steel een oogje, die van Blanc-Garin alleen aan de bovenzijde (afb. 8-9c). Het extra oogje bij de Gambier variant kon gebruikt worden om een touwtje aan te knopen en te verbinden aan de steel, om te voorkomen dat de kop van de steel viel. Normaal gesproken werd dit gedaan door een touwtje onder de manchet vast te knopen. Deze modellen werden gemaakt rond 1835-1850.

Naast Lepaulle komen we uit dezelfde periode pijpen tegen van Gambier die in dezelfde stijl gemaakt zijn als de eerder besproken pijpen van Fiolet uit de 24e serie. Hoeveel modellen Gambier in deze stijl had is niet bekend, ze staan niet afgebeeld in de bekende catalogi en zijn ook niet vermeld in de tot nu toe bekende 'nomenclatures'. Van de tot nu toe drie bekende modellen is de naam niet overgeleverd. Alle drie hebben het oude gestempelde JG-merk in reliëf op de steel dat voor 1840 werd gebruikt.[5] Deze groep is vermoedelijk kort in productie geweest en gezien de zeldzaamheid en het ontbreken van afbeeldingen in de catalogi zal het concept met een pijpaarden deksel niet erg populair zijn geweest. De oorzaak hiervan kan zijn dat deze pijpen misschien niet handig waren in gebruik.

De pijp op afbeelding 10 toont het borstbeeld van een vrouw met een muts die op het achterhoofd doorloopt. Het ontwerp beeldt vermoedelijk Marianne uit met op het hoofd een Frygische muts of 'bonnet phrygien' (afb. 11). Helaas ontbreekt het dekseltje. Marianne is een nationaal symbool van Frankrijk.[7] Ze draagt vaak een Frygische muts, in de Romeinse Republiek het herkenningsteken van een bevrijde slaaf. De pijp (afb. 10) heeft aan de achterzijde van de ketel een klein oogje van klei om het ijzerdraadje aan vast te maken waaraan het dekseltje verbonden kon worden. Een vormnummer is niet aanwezig, wel is aan de onderzijde van de steel het merk JG in reliëf gestempeld. De pijp is afkomstig uit een oude fabrieksvoorraad die in de jaren 40 van de 20e eeuw in kisten werd aangetroffen in de kelders van de Gambierfabriek in Givet. Op deze pijpen zijn vormnummers geschreven met potlood. Bij deze pijp is dat 334. Dit nummer is later, rond 1860-1870, gebruikt voor een manchetkop met Napoleon als afbeelding. Het model op de foto afbeelding 10 is vroeger. Dit valt af leiden uit het oude JG-stempel in reliëf dat stamt uit de periode 1830-1850. Helaas wordt in de nomenclatures en catalogi uit die periode geen melding gemaakt van model 334 waardoor de naam niet bekend is.[8]

De pijp op afbeelding 12 toont het borstbeeld van een jonge man met een vermoedelijk Romeins uniform met metalen schouderstukken. Op het hoofd met halflang golvend haar zien we een deel van een helm. Aan de achterzijde van de ketel bevindt zich een klein oogje van

Afb. 14. Boomstronk (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 4,4 cm, steellengte 2,5 cm. Collectie en foto auteur.

klei om een ijzerdraadje aan vast te maken waaraan het dekseltje verbonden kon worden. Ook deze pijp heeft geen vormnummer en is aan de zijkant van de steel gemerkt met JG in reliëf. De pijp dateert uit de periode 1830-1850.

De derde Gambierpijp van dit type is te zien op afbeelding 13. Deze pijp met een kleine ketel in zwarte klei toont het borstbeeld van een militair met op de schouders epauletten. Net als bij de andere twee voorbeelden is er aan de achterzijde van de ketel een klein oogje om het dekseltje via een ijzerdraad of kettinkje te verbinden. Ook deze kleine pijp heeft geen vormnummer en draagt alleen het JG merk in reliëf op de steel.

Naast de gezichtspijpen met een deksel van klei is er een aantal pijpen bekend van Gambier dat geschikt is gemaakt om een metalen deksel op de ketelrand te klemmen. Deze hebben geen oogje van klei aan de ketel of steel maar alleen een gladde rand waarop de deksel vastgezet kan worden.

De pijp op afbeelding 14 betreft een zeldzaam model waarvan tot op heden alleen dit exemplaar bekend is. Deze heeft een cilindrische ketel in de vorm van een boomstronk en een vlakke onderkant. Over deze stronk

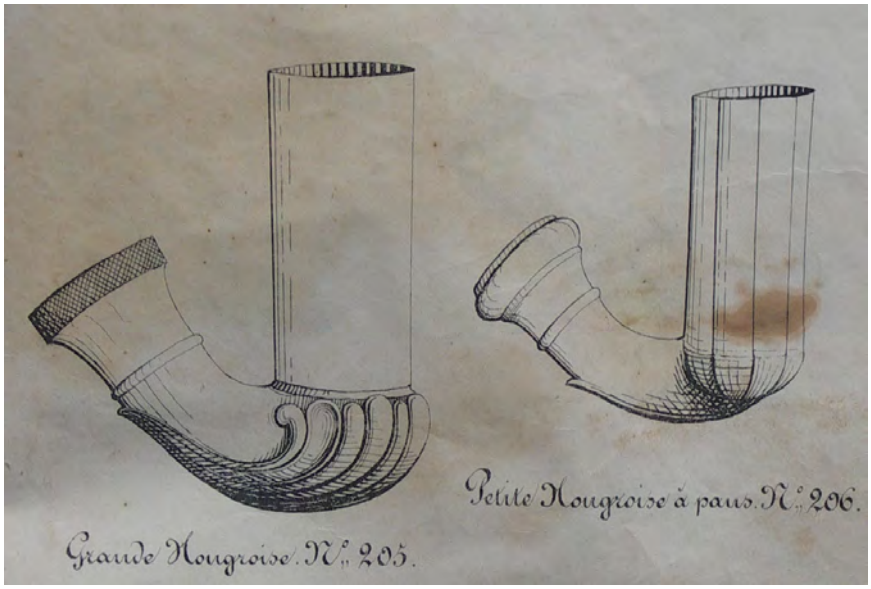

Afb. 15. ‘Grande Hongroise’ en ‘Petite Hongroise à pans’. Catalogus Gambier, 1840. Collectie D. Higgins.

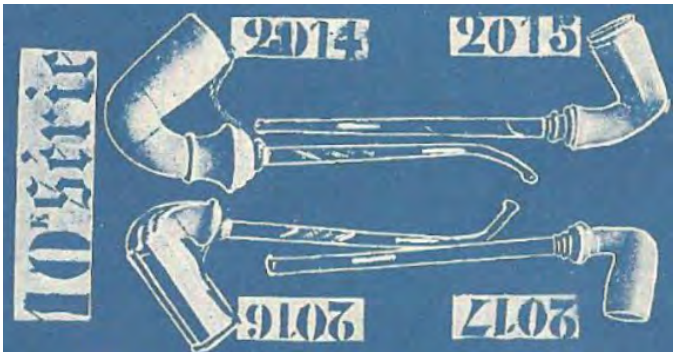

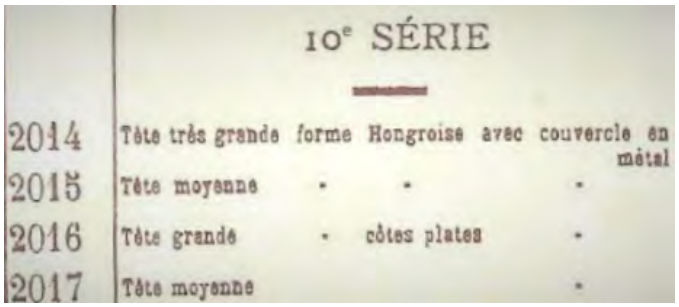

10e SÉRIE

2014	Tête très grande	forme	Hongroise	avec	couvercle en métal
2015	Tête moyenne	"	"		"
2016	Tête grande	"	côtes plates		"
2017	Tête moyenne				"

Afb. 16 en 17. Hongroises nrs. 2014 – 2017. Gambier catalogus 1908. Collectie auteur.

lopen boomwortels en ranken met blaadjes en bloemen. Op de voorzijde van de ketel is een roos afgebeeld. De decoratie loopt door op de steel tot onder de gladde manchet. De bovenste drie millimeter van de ketel is versmald met een gladde rand om een dekseltje op te klemmen. Of dit een deksel van klei of metaal is geweest en of de pijp inclusief deksel verkocht werd is niet bekend. Helaas heeft ook dit model geen vormnummer. In tegenstelling tot de voorgaande pijpen is deze gemerkt met een ingedrukt JG-merkje onder de ketel en heeft een wat latere datering in de periode 1840-1860.

Gambier had rond 1840 een aantal modellen in het assortiment naar Hongaars model. Dit zijn pijpen met een hoge cilindrische ketel. In de catalogus van 1840 zien we in de 7e serie nummer 205 en 206 genaamd ‘Grande Hongroise’ en ‘Petite Hongroise à pans’.[9] Deze fraaie pijpen zijn echter niet van een deksel voorzien en hebben ook geen uitsparing om een deksel op te klemmen zoals we bijvoorbeeld bij de pijpen van de Slowaakse pijpenmaker Zachar gewend zijn.

Naast de manchetpijpen met hun lange cilindrische ketel naar Hongaarse modellen heeft Gambier meer pijpen met de benaming Hongroise in het assortiment gehad. In de oudste catalogus van Gambier komen we een groep steelpijpen in de 5e serie tegen met, in plaats van een bolle of ovale ketel, een schuingeplaatste cilindrische ketel.[10] Deze serie modellen met de aanduiding Hongroise is er met verschillende ketelformaten en steellengtes. Dergelijke modellen bleven tot na 1900 in productie bij Gambier. In de catalogi van na 1875 werden nieuwe modellen met de benaming Hongroise toegevoegd met caoutchouc stelen.[11] Ook een zogenaamde ‘Epine’, een steelpijp met stekeldecoratie, werd met een cilindrische ketel als Hongroise verkocht (nr. 598, Hongroise Epine, fantaisie).[12] De hier genoemde modellen werden zonder deksel verkocht.

De klassieke Hongaarse modellen zoals er twee afgebeeld zijn in de catalogus van 1840 komen na 1900 met een iets andere vormgeving terug in het assortiment van Gambier. Een nieuwe serie van dergelijke modellen

Afb. 18. Tête très grande, forme Hongroise, nr. 2014. Hoogte ca 8 cm, steellengte 6 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 19. Tête moyenne, forme Hongroise, nr. 2015. Hoogte 5,5 cm, steellengte 3,5 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 20. Tête grande, forme côtes plates, nr. 2016. Hoogte 7,4 cm, steellengte 4 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 21. Tête moyenne, nr. 2017. Hoogte 5 cm, steellengte 3,5 cm. Particuliere collectie, Frankrijk, foto auteur.

zien we terug in de catalogus uit 1908.[13] Deze catalogus toont in een nieuwe stijl (met Art Nouveau omlijsting) de belangrijkste modellen van Gambier. Mooi detail is dat gezichtspijpen in deze catalogus met emaille worden afgebeeld. Het gaat hierbij om de nummers 2014 tot en met 2017 uit de 10e serie 'Tête forme Hongroise'. Bij de toelichting staat vermeld: 'avec couvercle en metal' (met metalen deksel).

De 'Tête très grande, forme Hongroise' (afb. 18) is de grootste uit deze serie met een ketelhoogte van bijna 8 cm en een zware steel van 6 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische gladde ketel heeft een gladde uitsparing aan de bovenrand waar een metalen deksel op geklemd kan worden. Op de steel met een gladde ring staat in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2014. De steel eindigt met een zwaar manchet.

De 'Tête moyenne, forme Hongroise' (afb. 19) is qua formaat de middelste uit deze serie met een ketelhoogte van 5,5 cm en een steel van 3,5 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische ketel heeft zes vlakken die naar de bovenkant uitlopen. Aan de bovenrand bevindt zich een gladde uitsparing waar een metalen deksel op geklemd kan worden. De steelaanzet loopt uit in een scherpe punt onder de ketel. Op de steel in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2015. De steel eindigt met een geribbelde manchet.

De pijp op afbeelding 20 met de benaming 'Tête grande, forme côtes plates' heeft een ketelhoogte van 7,4 cm en een steel van 4 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische ketel is verdeeld in zes gladde vlakken die tot de bovenkant lopen. Aan de bovenrand is in uitzondering op de overige modellen uit deze serie geen gladde uitsparing aangebracht voor de deksel omdat die vastgeklemd kon worden op de zeskantige ketel. Onder de ketel zijn zeven lobben aangebracht welke doorlopen langs de onderkant van de steel. Op de steel in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2016. De steel eindigt met een glad manchet.

De pijp met de benaming 'Tête moyenne' (afb. 21) is de kleinste uit deze serie met een ketelhoogte van 5 cm en een steel van 3,5 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische gladde ketel heeft langs de bovenrand een gladde uitsparing om de deksel op te klemmen. Op de gladde steel staat in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2017. De steel eindigt met een geribd manchet. Zie ook afbeelding 22.

Tot zover zijn dit de pijpen van Gambier die mij bekend zijn met een voorziening voor een deksel van klei of metaal. Gambier heeft gedurende ruim een eeuw altijd een kleinschalig assortiment aan pijpen geproduceerd met een deksel of pijpen die geschikt waren om een deksel op te klemmen. Hiermee kon aan de vraag voldaan worden van rokers die kleipijpen met deksels prefereerden boven een alternatief van hout, porselein of meerschuim. Vooral de pijpen uit de eerste heft van

de 19e eeuw zijn erg schaars. Het is te hopen dat er ooit meer bekend wordt over de omvang van deze interessante groep pijpen waarvan nu slechts enkele voorbeelden bekend zijn. Ook bij de andere Franse fabrikanten van kleipijpen is het assortiment klein, wat blijkt uit de voorbeelden die bekend zijn in verzamelingen en catalogi.

Afb. 22. Detail van reclameplaat met Hongroises nrs. 2014 – 2017, afgebeeld met deksel op de ketel en een verbindingsdraad tussen steel en ketel. Collectie auteur.

Noten:

1 http://www.pijpenkabinet.nl/Pijpenkabinet/Z%20deksels.html
2 https://metaaldetectievlaanderen.wordpress.com/2017/10/19/vonkenvanger/
3 https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/overig/
4 https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/frankrijk/
5 Na 1840 wordt het JG-merkje ingedrukt in de klei en vormt dan geen reliëf meer.
6 http://www.liberaldictionary.com/marianne/
7 'Ze bekleedt een ereplaats in stadhuizen en rechtbanken. Ze symboliseert de 'Triomf van de Republiek', de Vrijheid en de Rede, en is als zodanig een verschijningsvorm van de vrijheidsgodin. Een groot beeld staat op de Place de la Nation in Parijs' (Bron: Wikipedia).
8 In de catalogi van Gambier zijn veel vormnummers niet afgebeeld of omschreven in de nomenclatures.
9 Fabrique de pipes de terre Givet Hasslauer & L. Fiolet Successeurs de Gambier. Catalogus 1840. Collectie D. Higgins (zie http://www.gambierpipes.com/catalogi/).
10 Catalogus Hasslauer & L. Fiolet, 1840.
11 Catalogus 1894 Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs, blz. 122 en 126.
12 Catalogus 1879 Vve Hasslauer & de Champeaux, blz. 44.
13 Catalogus 1908 Société anonyme de la fabrique Gambier.

Literatuur:

-*Fabrique de pipes de terre Givet Hasslauer & L. Fiolet Successeurs de Gambier*. Catalogus 1840.
-*Vve Hasslauer & de Champeaux Catalogus successeurs*. Catalogus 1879.
-*Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs*. Catalogus 1894.
-*Société anonyme de la fabrique Gambier*. Catalogus 1908.
-*Gisclon Manufacture de pipes de terre a Lille (Nord)*. Catalogus 1875.
-*Fabrique de pipes de Mr. L. Fiolet à St. Omer*. Catalogus 1850.
-*Musterbuch Der ersten K. u. K. Priv. Tonpfeifen-fabrik in Selmeczbanaya*. Catalogus 1920-1940.

De Gambier catalogus uit 1840 bevindt zich in de collectie van David Higgins. Overige in dit artikel gebruikte catalogi zijn te vinden op de websites van de auteur en de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen:
www.gambierpipes.com/catalogi
www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten